

Vid Orsasjön i Dalarna ligger det lilla samhället Våmhus. Orten har genom historien skiftat mellan att vara egen socken och att tillhöra Mora kommun, vilket den gör idag.

Många förknippar Våmhus med dess rika hantverkstradition. Främst i raden står korgmakeri och hårarbete, som den här uppsatsen handlar om. Jag tar dels upp lite om hantverkets ursprung i Europa, men tonvikten ligger på hårarbetets historia och dess utövare i Våmhus.

Förutom de källor jag angivit i litteraturförteckningen har jag fått mycket hjälp och inspiration av bland andra Joanna Svensson och min farmor Mait Sparr i Våmhus. Mitt intresse för ämnet väcktes sommaren 1995 då jag lärde mig hantverket på en av Joannas kurser.

Första april, 1997

Anna Sparr

Specialarbete vid Katedralskolan, Lund

Handledare: Kristina Hallind

Anna Sparr

Vallkärra 6

225 91 Lund

Tel. 046/248691

Innehåll

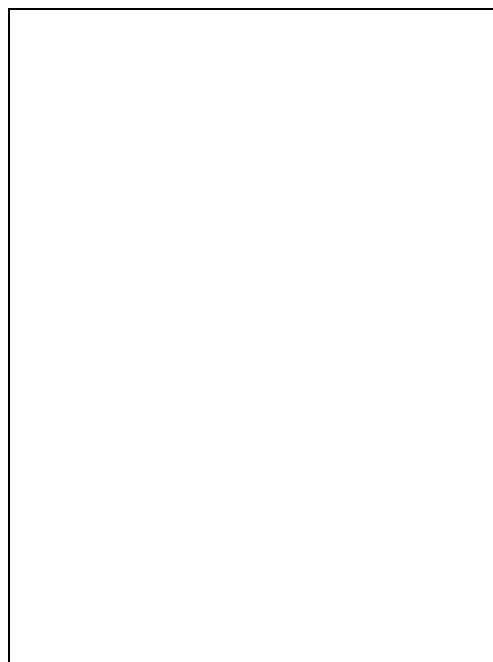
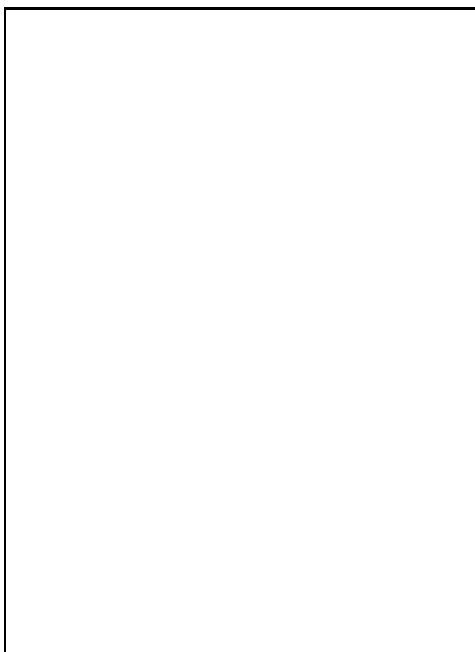
Inledning	3
1 Hantverkets uppkomst	
Tidiga hårarbeten	4
Hur kullor blev hårkullor	8
2 Historia	
Hårarbetet i Våmhus under 1800-talet	12
Resor och förtjänster	14
Ada Rytta	17
3 Hårarbetet idag	18
4 Hantverket	
Produkterna	19
Arbetet och redskapen	21
Brev från tre hårkullor	22
Slutord	26
Litteratur	27
Summary in English	29

Inledning

År 1839 gav Carl Jonas Love Almqvist ut sin omtumlande novell *Det går an*. I den ifrågasätts för tiden självklara saker som äktenskapet och kvinnans plats i hemmet. Boken har emellertid även andra kvalitéer. Almqvist ger en fantastisk och levande bild av den miljö i vilken historien utspelar sig. I det allra första kapitlet beskrivs till exempel en för tiden ganska vanlig företeelse – dalkullor som bjuder ut ringar av tagel.

Det första hans ögon där föll på, var en samling dalkullor, stående framför de förut omtalde fyra á fem jungfrurna, bland vilka ett skärt huvud också höll sig, samt slutligen ett par beckiga maskinister. Sergeanten nalkades. Han hörde dalkullorna utbjuda tagelringar, svarta, vita, gröna, röda, med namn och minnesord konstigt inlindade. De ville att jungfruarna skulle köpa, men jungfruarna var barska och prutade. Henne, med skära hucket, hörde sergeanten icke just pruta, men han såg henne med mycken noggrannhet välja ibland tagelringarna, och slutligen fästa sig vid en slät, svart och vit, utan all inskrift.

En annan författare som behandlat kullorna och deras hantverk är Selma Lagerlöf. Hon beskriver i romanen *Anna Svärd* den vackra och duktiga gårdfarihandlarskan Anna från Dalarna. Hårarbete är en av de många sysslor hon med framgång hanterar.

Hårkullorna har också vid flera tillfällen avbildats i konsten. Den äldsta kända bilden är en målning av Fredrik Westin från 1832. Den skildrar ett par kvinnor som bjuder ut tagelringar i Stockholm. Idag finns den bevarad på Nordiska museet (bild sidan 3). Från senare hälften av 1800-talet hittar vi bland annat en vacker bild av en kulla med hårarbete, målad av Geskel Saloman, idag i privat ägo (bild sidan 3).

Dalkullornas idé att använda hår och tagel i sitt hantverk var inte på något sätt unik. Tvärtom har människor i alla tider använt sig av materialet. Att hår spelat en stor roll i många olika kulturer är inte så underligt. Det symboliserar skönhet och besitter en fantastisk förmåga att stå emot tiden och oförstört bevaras i tusentals år. Det kan till och med fortsätta växa efter döden. Denna egenskap har spelat en stor roll för exempelvis de gamla egyptierna. För dem stärkte hårets odödlighet bilden av hela kroppens eviga liv.

I många kulturer har det varit vanligt att spara hår som minne av vänner och släktingar, både döda och levande. Då kameran så småningom blev vanlig upphörde seden allt mer, men än idag finns det människor som tillsammans med fotografiet sparar en liten hårlock.

1 Hantverkets uppkomst

Tidiga hårarbeten

Tekniken som används då man gör hårarbete är nära besläktad med vanlig knyppling. Exakt var och när man först började utöva konsten i Europa är omöjligt att säga. Danskan Karen Andersen, som på äldre dar kom att bli en av de absolut största kännarna, menade att mycket tydde på att hårarbetet uppkommit i Frankrike. Landet utmärkte sig nämligen tidigt som det viktigaste inom hårhandeln. Den kanske första läroboken i hantverket utkom 1818 i Tyskland. I den används en terminologi som också pekar på franskt ursprung.¹

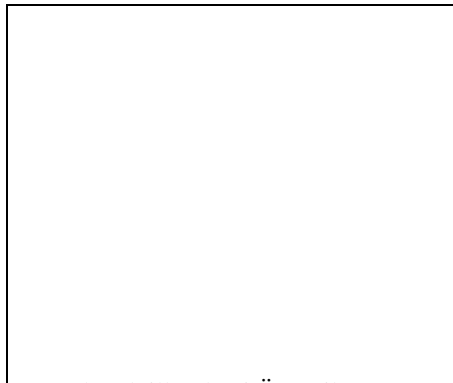
Så tidigt som på 1600-talet vet man att hårarbete utövades på flera olika platser på den europeiska kontinenten.² I England finns broscher bevarade från denna tid och i det danska kungahuset har man flera arbeten, däribland två hårbuntar formade som kornax, en ring och ett armband. Dessa var gåvor till drottningen från Kristian IV.

Från att ha varit en lyxvara som främst hörde hemma hos den allra ytters- ta eliten kom hårarbetet under 1800-talet att bli vida utbrett och mycket modärnt även i andra samhällsgrupper. Hantverket växte och frodades som det aldrig

¹Björklund, Indor.

²Björklund, Kring uppkomsten av två unika hantverk.

gjort förr. En förklaring till den plötsliga uppgången skulle kunna vara bristen på guld som rådde över hela kontinenten efter Napoleonkrigen. Smycken av ädla metaller blev dyrare och svårare att få tag i.³ Därtill tvingades en stor grupp perukmakare samtidigt lämna sina verkstäder då 1700-talets perukmode mattades av. Alla dessa hantverkare var nu tvungna att hitta andra vägar att försörja sig på. Många valde att använda sina kunskaper till att skapa dekorativa hårsmücken, vilket ledde till större utbud och konkurrens.

Armband tillverkat i Österrike ca 1850.

I Finland var hårarbetet under denna tid känt som en finare ”fruntimmerssyssla”. En av de mera kända utövarna var Fredrika Runeberg, som lärt sig konsten på Salmbergs flickpension i Åbo. Då staden brann 1827 drabbades den 20-åriga Fredrikas familj hårt. Efter olyckan blev hon tvungen att hjälpa till med försörjningen genom försäljning av bland annat hårarbeten. Verksamheten fick dock ske i allra största hemlighet, eftersom det såg mycket illa ut att en flicka av högre stånd arbetade. I Runebergshemmet i Borgå finns idag en av hennes knypplade hårbroscher bevarade.⁴

År 1833 gav den 17 årige Per Adolf Huldberg i Stockholm ut ett 25 sidigt häfte med titeln *Konsten att göra hår-arbeten*. I inledningsorden har han skrivit

De upplysningar vi skola meddela öfver sättet att göra hårarbeten äro kända av få personer, och vi tror af detta skäl, att dessa anteckningar med nöje skola läsas, så mycket mer, som begagnandet af samma principer kan användas på andra ämnen.

Huldbergs far hade ett boktryckeri i Hudiksvall, och pojken arbetade själv som sättnare på Norstedts tryckeri i Stockholm vid den här tiden. I häftet beskrivs, förutom de redskap som behövs, 14 stycken olika mönster. Termerna som används tyder på att Huldbergs hårarbete kommer från Tyskland, Frankrike eller England. De knypplade flätorna har namn som *tricotfläta*, *engelsk fläta*, *garcettefläta* och de kan tillverkas på en dyna som kallas *tambour*. Man kan också läsa om hur håret ska förberedas:

Håret, som skall begagnas, omknytes vid den ändan som suttit närmast hufvudet, och sedan på flera ställen, hvarefter det tvättas antingen med äggegula

³Björklund, Indor.

⁴Allardt Ekelund, Fredrika Runeberg.

och vatten, eller också genom gnidning i väl sönderkrossade hafregryn, eller något dylikt.

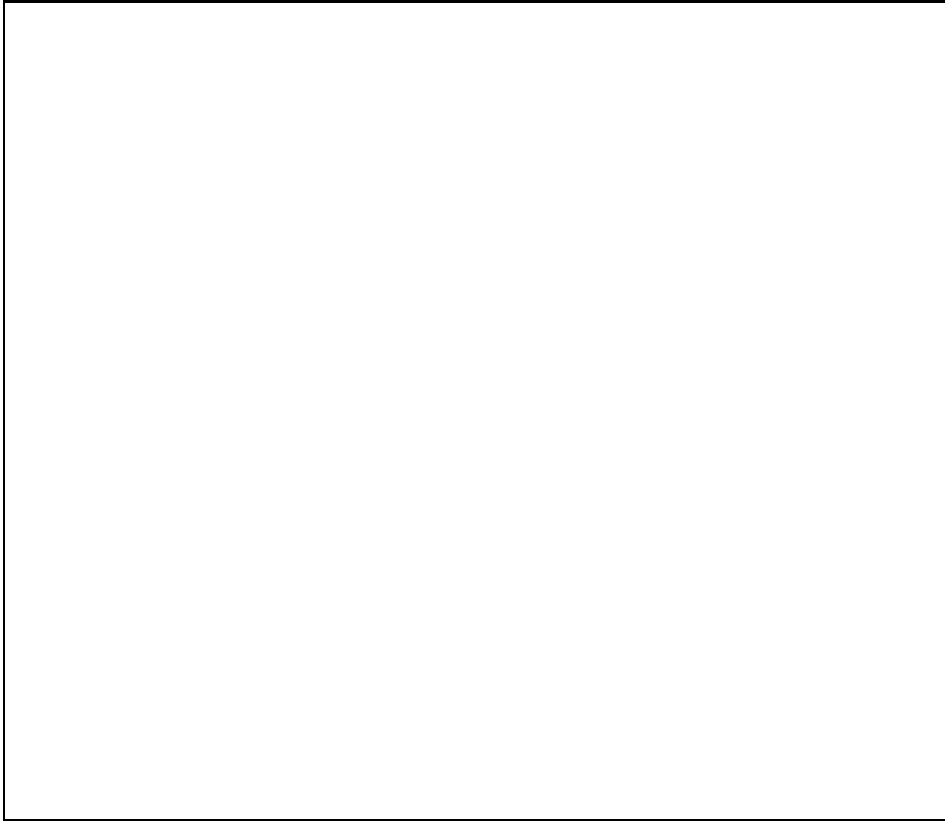

Illustration ur Huldbergs bok.

Från 1830-talet finns hårarbetet dokumenterat även på andra ställen i Sverige. Officeren och författaren Georg Adlersparre skrev i sina "Avskedsord till livet":

Kring min hals sättes den hårkedja, som är tillverkad till åminnelse av den jag mest älskat, in i döden älskat.⁵

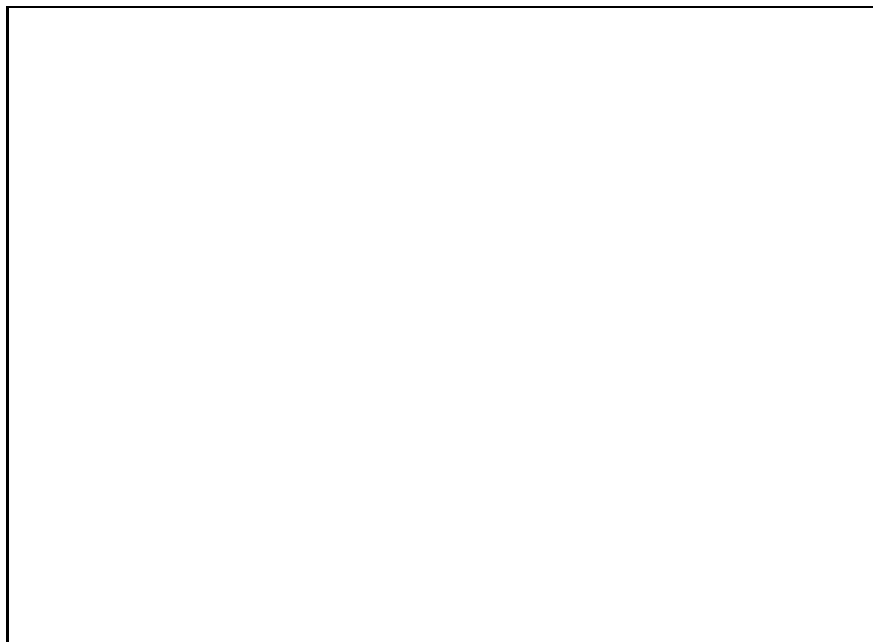
Man vet också att familjen Geijer på Ransäter haft hårarbeten i sina ägor.

Till Amerika kom hantverket förhållandevis sent, men slog starkt igenom under 1800-talet senare hälft då det kom att bli ett relativt populärt tidsfördriv för förnäma och sysslolösa kvinnor. På 1850-talet gav den ledande damtidningen, *Lady Godey's and Petersons* ut en stor serie artiklar om konsten och de olika teknikerna.⁶

⁵Björklund, Kring uppkomsten av två unika hantverk.

⁶Campbell, The art of hair work.

Fabrikstillverkning av hårarbete har förekommit i Tyskland.⁷ Exakt när kan man inte med säkerhet säga, men år 1912 firade firman *August Orlob* i Leinefelde 50-årsjubileum, vilket alltså betyder att man startat år 1862. Huruvida de redan från början tillverkat hårarbete är inte säkert, för man förde även andra varor. De varukataloger med hår som man känner till idag är alla från cirka 1900 till 1930. Karaktäristiskt för de fabrikstillverkade hårarbetena är att de innehåller mycket metall, både guld och silver. I somliga arbeten kan man också urskilja drag som tyder på att svenska och engelska smycken använts som förebilder.

I Japan finns ett gammalt hantverk som på åtskilliga punkter påminner om vårt europeiska hårarbete. Det kallas *Kumi Himo* och finns dokumenterat redan på 800-talet. Här används emellertid inte hår utan silke som färgats i olika vackra färger. Det finns ingenting som direkt bevisar sambandet mellan de bägge hantverken, och troligen finns det heller inget sådant. Det mesta tyder på att hårarbetet utvecklats i Europa helt utan japanska influenser.⁸

För oss i Sverige förknippas hårarbete främst med hårkullorna från Våmhus och Bonäs byar i Dalarna. De reste vida omkring med sina arbeten under större delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Förutom i vårt eget land tog de sig också runt i stora delar av Europa för att sälja sitt hantverk.

⁷Andersen, Hårkullorna fra Våmhus.

⁸Campbell, The art of hair work.

Hur kullor blev hårkullor

Våmhus socken drabbades hårt av de svåra missväxtåren vid 1700-talets slut. Spannmålspriserna var skyhöga till följd av sädesbristen och nöden var stor. För att klara sig var man tvungen att vara företagsam och driftig. Många valde att lämna bygden och ge sig ut på herrarbetsvandringar, det vill säga resa runt och utföra grovarbete åt det fina folket – ”herrarna”. För män innebar arbetet stenläggning, murnig, jordbrytning och timring, medan kvinnornas uppgifter bestod av trädgårdsskötsel och biträdesarbeten vid fabriker samt ”andra för deras håg och fallenhet lämpliga yrken”, allt enligt Arosenius.⁹ Då hårarbetet och korgmakeriet så småningom kom till bygden räknades också dessa in i gruppen av herrarbeten.

Under denna eländiga tid började man tillverka vackra ringar av tagel som togs med för att säljas på resorna. Huruvida denna konst uppkom inhemskt i socknen eller blev förd dit utifrån är omöjligt att säga.

Till ringarna användes svart och vitt tagel, det senare färgades ofta rött eller grönt. Ibland hände det att taglet helt eller delvis byttes ut mot människohår. Ringarna monterades med olika mönster och bokstäver på en stomme som ursprungligen gjordes av näver och senare av valfiskben. Detta material kunde köpas i de större städernas paraplyverkstäder och så småningom också i Våmhus handelsbodas.¹⁰ Dekoren bestod ofta av ett namn eller ett meddelande som till exempel MINNE eller JAG ÄR DIN. Det kunde också finnas pärlor på ringarna, som då kallades för *glimmugringar*.

Det är inte särskilt troligt att hårarbetet stammar direkt ur samma tradition som tagelringarna, teknikerna som används är mycket olika. Däremot bidrog säkert kullornas vana vid materialet till deras intresse för att lära sig hantverket då de var ute och reste i Europa. Det tog inte lång tid innan hårarbetet helt konkurrerade ut tagelringarna i Våmhus. Det nya, populära hantverket var mycket mer lönsamt.

Frågan om hur det gick till då hårarbetet kom till Våmhus är mycket omtvistad.

⁹Arosenius, Beskrifning öfver provinsen Dalarne.

¹⁰Björklund, Indor.

En teori är att man lärt sig det i Riga. Det sägs att en kulla där i början av 1800-talet träffat en tysk kvinna, som då hon sett de fina tagelringarna velat lära ut fler tekniker. Detta erbjudande antogs med glädje av flickan, som sedan i sin tur lärde konsten vidare till sina kamrater.

Enligt en annan teori var det ett par Våmhuskullor i England som var först. De försörjde sig genom att sälja olika sorters varor, däribland tagelringar. Vid flera tillfällen råkade de ut för beställningar av hårarmband. Då de ej visste hur sådana tillverkades, men heller inte ville säga nej till de goda affärerna lärde de sig att kopiera befintliga arbeten. I andra liknande berättelser har kullorna träffat på en perukmakare som lärt dem vad de själva inte kunde.¹¹

Man kan hitta en hel uppsjö sådana här historier i Våmhus idag, men hur det verkligen gick till lär vi aldrig få veta. Kanske finns det heller inte bara *en* sanning, flera kullor kan mycket väl ha lärt sig hårarbete ungefär samtidigt på olika herrarbetsvandringar. Att hantverket kommit utifrån, och inte blivit uppfunnet på orten, råder det emellertid inget som helst tvivel om. Förutom England och Lettland har även Tyskland och Finland nämnts i äldre uppteckningar. I alla dessa länder fanns det tidigt mycket skickliga perukmakare som också hanterade hårarbetskonsten. Att någon våmhuskvinna någonstans under sina resor snappade upp detta så vanliga och populära hantverk är egentligen inte särskilt underligt. Nej, det märkliga ligger i att kunskapen, som annars främst hörde hemma i Europas fina salonger, spreds och grodde så bra mitt i den svenska urskogen.

Exakt när man i Våmhus började med hårarbete är mycket osäkert. Det nämns varken i Linnés *Dalaresa* från 1734 eller Hans Järtas *Berättelser om dalasocknars näringsliv* från 1822. I ett kronofogdebrev för Ovansiljans fogderi från 1839 hittar vi däremot följande rader:

flera qvinnor inom Våmhus Capellslag i senare år börjat förfärdigande af flere vackra Hår och Tagel arbeten, bestående uti Ringar, Snoddar och Band, hvilka de avsätta så inom som utom Riket.¹²

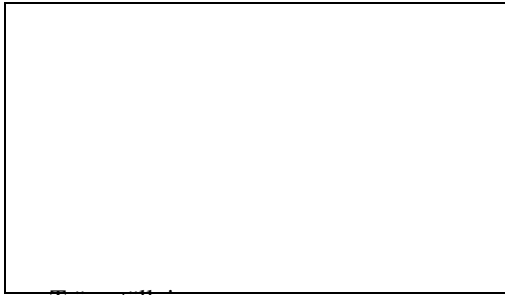
Då Arosenius 1866 i sin *Beskrifning öfver provinsen Dalarne* talar om hantverket är det inte längre, som i kronofogdebrevet, en nystartad trend, utan ett väl etablerat hantverk med många skickliga utövare.

Hårarbeten förfärdigas både i hemmen och annorstädes. De, som ägna sig däråt, äro merendels från Våmhus och Bonäs, och deras antal uppgår vanligen till 200 à 300, varav omkring hälften ställer sin kosa till utrikes ort.

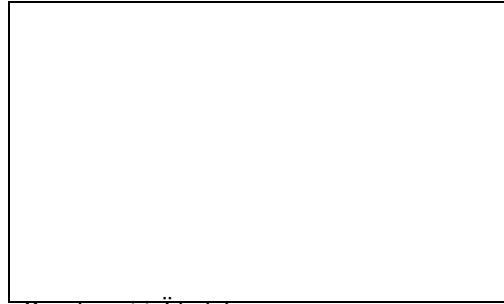
¹¹Levander, Våmhusfjärdingen.

¹²Björklund, Indor.

Det brukar trots all osäkerhet sägas att hårarbetet kom till Dalarna någon gång under 1830-talet. Under detta årtionde exploderade utvecklingen och på kort tid växte det fram en stor grupp duktiga hårkullor. I synnerhet vid den så kallade *tränsställningen* visade Våmhuskvinnorna redan från början en förvånande skicklighet. Ställningen användes vid tillverkning av lösflätor och valkar (se sidan 21).

Tränsställning.

Repslageri i Älvdalen.

Tränsställningen påminner till sin konstruktion om ett repslageri i miniatyr, och torde inte vara svår att uppfinna för den som är insatt i repslagerikonsten. Det finns de som menar att ställningen kan ha uppkommit utan yttre påverkan i Våmhus. Däremot har den så kallade *kedjeställningen* otvivelaktigen kommit utifrån (se sidan 21).

Under 1700-talet var närings- och hantverksförhållandena i Sverige bistra och reglerna som rådde var fruktansvärt hårda.¹³ Allt utövande av hantverk styrdes starkt av skrået och hårarbete var inget undantag. Redan i första paragrafen av Embetsskrået för perukmakare i Stockholm 1711 stod att läsa:

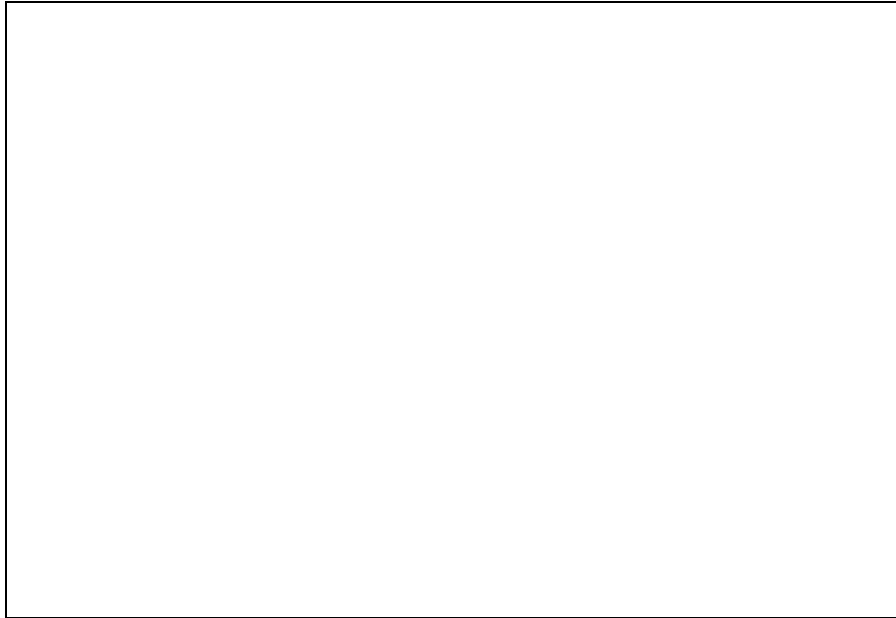
Peruquemakare Embetet tillkommer att handla med Håår, göra Peruquer af allehanda Slag och Sorter, jämbwähl Turer, Pantourer, Brude och Håårmössor.¹⁴

Under detta perukernas århundrade var det alltså bara de som innehade perukmakarämbetet som överhuvudtaget fick ägna sig åt dylikt. Särskilda uppköpare åkte runt på landsorten och köpte upp hår åt skrået, för andra var all handel med hår

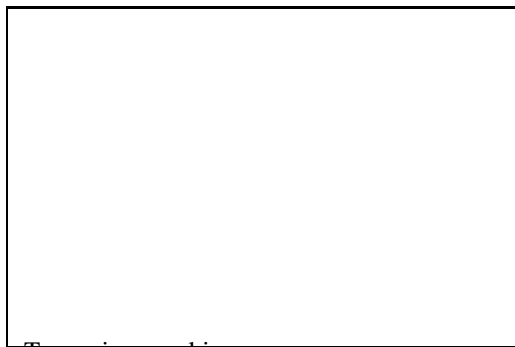
¹³Björklund, Kring uppkomsten av två unika hantverk.

¹⁴Björklund, Indor.

strängeligen förbjuden.

Den *tresseringsmaskin* som användes på perukverkstäderna i Sverige och övriga Europa är i stort sett identisk med tränställningen. Inte förrän i början av 1800-talet, då perukmodet avtog, släpptes tillverkningen och användandet av uppfinningen, som förr bara varit tillåten inom skrået. Man vet att folk i Våmhus tidigare gjort flätor och valkar genom att slå in spikar i fönsterkarmarna eller bara spänna upp trådarna mellan två stolar (se sidan 21). Stig Björklund, som skrivit mycket inom området menar att de besvärliga arbetsförhållandena i Sverige delvis kan förklara det faktum att kullorna redan från början i stor utsträckning valde att resa utomlands med hårarbetet.

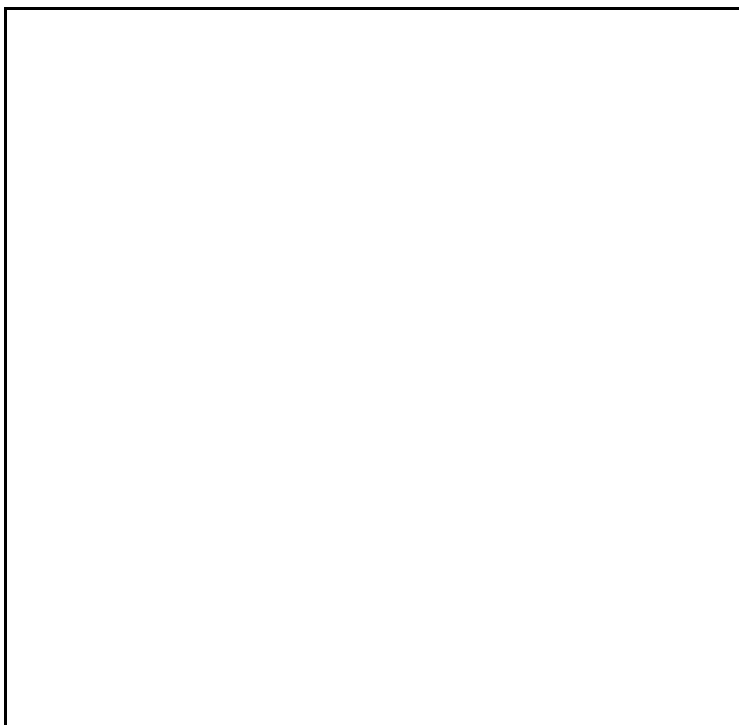

Tresseringsmaskin.

2 Historia

Hårabetet i Våmhus under 1800-talet

Under större delen av 1800-talet var hårabetet en av Våmhus sockens största näringar. Allra störst var det i slutet av seklet – då gav sig uppåt 300 kullor årligen ut, att jämföra med socknens totala befolkning på cirka 2000 invånare. På minst var annan eller var tredje gård fanns en resande hårabeterska.¹⁵ Hantverket gav ett betydande ekonomiskt utbyte för bygden och var tillsammans med urmakeriet den enskilda binäring i Moraområdet som gav mest vinst i slutet på 1800-talet.¹⁶

Hårkulla och urmakare.

För att ge sig ut på en arbetsresa var man tvungen att ha ett *vandringspass*. Skulle man utanför Sveriges gränser fick man därutöver ha ett *resepass*. Det senare skrevs ofta ut till en hel grupp som reste tillsammans. I passet stod alla personernas namn och data, deras resmål, hur länge de beräknade vara borta och i vilket ärende.¹⁷ Tack vare dessa pass kan man idag få värdefulla uppgifter om färderna.

¹⁵Björklund, Indor.

¹⁶Arosenius, Beskrifning öfver provinsen Dalarna.

¹⁷Andersen, Hårkullorna fra Våmhus.

Även i Våmhus och Moras kyrkböcker finns mycket intressant information om in- och utresor att hämta.

De flesta som sysselsatte sig med hårarbete var kvinnor, men det förekom också enstaka män. Bland de hårarbetsvandringar som företogs mellan åren 1860 och 1880 utfördes ca 5% av män.¹⁸ Då korgmakare och hårkullor ofta reste tillsammans kunde det också hända att en man hjälpte kullorna med håret då korgaffärerna gick dåligt. Till att gå runt och ta emot beställningar dög männen emellertid dåligt, då kunderna föredrog att handla av kvinnorna som de var vana.

När flickorna i Våmhus var ungefär 14 år var de mogna att bli hårkullor. De flesta följde med på en arbetsresa och lärde sig efterhand av de äldre kamraterna, medan andra övade hemma på gården och stannade där tills de behärskade arbetet ordentligt. I Våmhus tillverkades hårarbeten av såväl gifta som ogifta kvinnor. De vandrande hårkullorna tillhörde däremot vanligtvis den senare gruppen.¹⁹ Förutom sina egna arbeten tog de också med sig sådant som gjorts av släktingar som stannat hemma för att sköta sina familjer.

Efter Moras årliga höstmarknad gav sig stora skaror hårarbeterskor och korgmakare tillsammans ut, för att sedan skingras allt mer längs vägen. De flesta återvände sedan strax före midsommar – lagom i tid för lövningen.²⁰ Resorna kunde emellertid mycket väl vara i upp till ett par år om affärerna gick bra. Packningen bestod förutom arbetsverktyg av hårförråd, arbetsprover, lite ombyte samt matsäck och bars i spånkorgar och en enkel ryggsäck i skinn som kallades för *skinnbögg*. Ibland hade de också en gitarr eller cittra med sig. Handskrivna visböcker med verser som ”här sitter vi nu och talar om vårt kära hem” finns bevarade. Man kan tänka sig att de om kvällarna ibland roat sig med att dikta och sjunga om sin hembygd och sina kära.²¹

Håret som användes i arbetena var ofta inlämnat av beställaren, men det köptes också i stor skala – antingen avklippt eller avkammat, så kallat *laushår*. Man vet till exempel att både män och kvinnor från Våmhus reste till den fattiga grannsocknen Älvdalen för att göra håraffärer. Där fanns det många som lät klippa av sig sitt ”nackhår” för att få en liten extra inkomst då nöden var stor. Detta handgrepp kunde göras så skickligt att det efteråt inte märktes alls. Priset på hår låg i mitten av 1800-talet på ungefär 25 öre lodet²² (1 lod = 13,28 gram). Beroende på kvalitet och färg kunde priserna växla något, för riktigt fint hår kunde man betala uppemot 1 krona lodet. Grått hår var till exempel alltid eftersökt och dyrt. En betydelsefull konsumentgrupp var nämligen de äldre kvinnor som börjat tappa sitt

¹⁸Rosander, Herrarbete.

¹⁹Levander, Övre Dalarnas bondekultur.

²⁰Levander, Våmhusfjärdingen.

²¹Unnerstad, En ring av ditt hår.

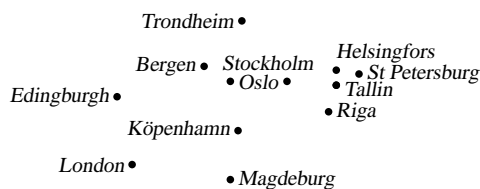
²²Levander, Våmhusfjärdingen.

eget hår och var i behov av löshår och flåtor.

En lösflåta kostade på 1870-talet omkring 1 krona och samma pris gällde för en lång damkedja som tog ungefär en dag att tillverka. Detta var en mycket hög dagslön i jämförelse med annat herrarbete.²³ Priserna var emellertid inte fasta, de varierade beroende på kundens anspråk och tillgångar. Den som var rik betalade i kontanter och bjöd därutöver ofta på mat, medan den enklare kunden kunde byta sig till hårarbetet mot en annan vara eller kost och logi under arbetets gång.²⁴ Då beställaren lämnade in eget hår blev det billigare, eftersom man då bara tog betalt för arbetet.

Resor och förtjänster

Resorna gick förutom i Sverige främst till Tyskland, Finland, Norge, Danmark, Ryssland, England samt Skottland. Huvudkvarteren fanns i de städer som är utritade på kartan.

Vid 1800-talets slut förde emigrationen många hårkullor till Amerika och även väckelserörelsen blev anledning till en och annan resa. Dessa färder kan emellertid inte jämföras med de vanliga arbetsresorna, då de hade en mer permanent karaktär. En annan stor skillnad var att man i de här fallen inte gav sig iväg på grund av hårarbetet, även om man fortsatte försörja sig på det i det nya landet. Nämnas bör att Våmhus socken hade flest emigranter per invånare i hela Sverige.

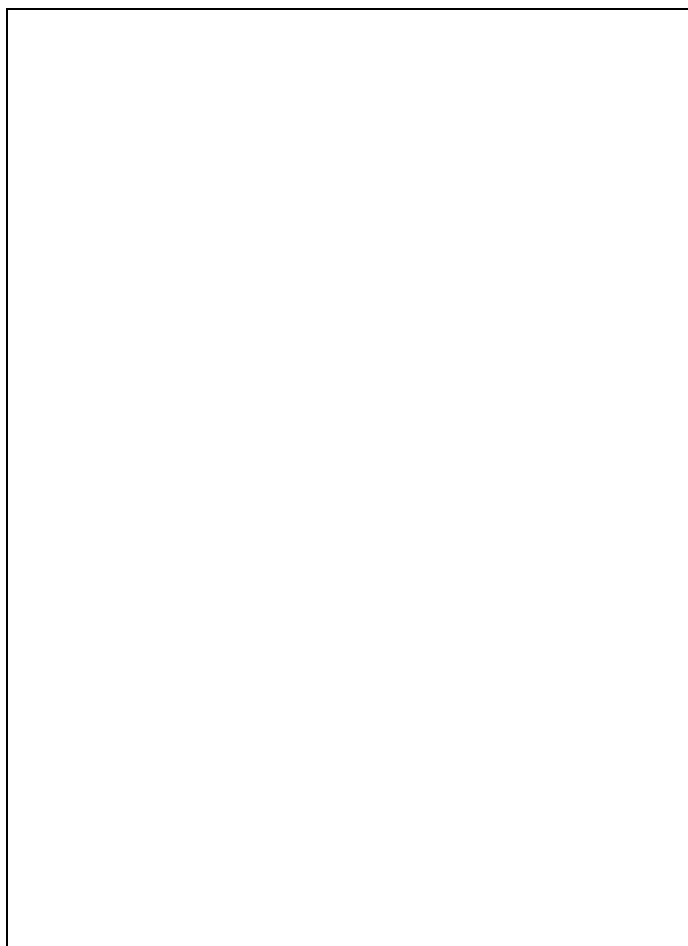
Det har sagts att mest pengar gjordes i Ryssland, medan de skickligaste och vackraste arbetena utfördes av kullorna som reste i England. Samma personer

²³Levander, Våmhusfjärdingen.

²⁴Björklund, Indor.

återvände vanligen till samma region säsong efter säsong. Äldre kvinnor som rest mycket blev alltså specialister på "sitt" land. De tog ofta med sig yngre och mer oerfarna flickor som på så vis kunde få mycket hjälp med att lära sig det främmande landet. Ett av de stora problemen var naturligtvis språket, man var ju tvungen att kunna åtminstone några fraser för att klara sig. Även rikssvenskan kunde vålla stora besvär, då kullorna bara var vana att tala Våmhusmål hemma.

När resorna gick österut – till Finland och Ryssland, klädde man sig i socken-dräkt. Den svart-röda Våmhusdräkten fungerade bra som reklam i dessa länder. I England var det däremot annorlunda. Skulle man sälja något där fick man lov att klä sig i fina stadsdräkter, så kallade *slimskläder* (bild nedan).

På landsbygden bodde och arbetade kullorna hemma hos sina kunder. De tog inte stor plats med sina små, enkla redskap och hade inga höga krav på komfort. Ofta rörde det sig om små vindsrum eller liknande. I städerna höll de däremot vanligen till på billiga härbergen, samma ställen som andra Våmhusbor varit på tidigare. Var det riktigt stora städer, som Riga, Petersburg, Helsingfors eller London, fanns det små kolonier med korgmakare och hårkullor. I Stockholm hade man ett kvarter på Hornsgatan på Söder, tyvärr är detta rivet idag och finns inte längre kvar.

Vanligtvis arbetade hårkullorna i par. Var de i stan fick en av dem *kåjtä*, det vill säga gå ut för att köpa hår och ta upp beställningar, medan den andra satt hemma och tillverkade produkterna. De hjälpte varandra och delade för det mesta lika på arbete och inkomst oavsett skicklighet – det fanns ingen given hierarki. Det berättas om några Våmhuskvinnor i Norge som hade stor nytta av detta: På en arbetsresa i Trondhjem blev tolv hårkullor anmälda av barberarna i stan för sin yrkesutövning. De tyckte att kullorna stal deras arbete. Vid rättegången frågade domaren vem av de tolv som var mästare, det fanns nämligen en paragraf i lagen som gjorde det möjligt att fälla ledaren för en grupp som gjort intrång i ett yrke. Men en hel skara kunde inte fällas, och som det inte fanns någon mästare fick de alla gå fria.²⁵

Våmhuskvinnor som kommit upp sig genom hårarbetet finns det gott om. En av dessa var Jek Mait i London.²⁶ En kväll då hon var på väg hem genom staden började en skock män antasta henne. I panik råkade hon skrika efter hjälp på svenska. Just i samma ögonblick passerade den kända sångerskan Jenny Lind i en förnämlig vagn och då hon hörde ropen på sitt modersmål stannade hon och tog upp flickan. När Mait berättat om sig själv och sitt arbete bestämde sig Jenny för att hjälpa henne att öppna en hårbutik. Det kom sedan att gå mycket bra för Våmhuskullan och hennes man Rumbo Per Ersson. Hela Londonsocieteten beställde löshår och smycken av dem. Då paret efter många år flyttade tillbaka hem till Våmhus hade de lyckats spara ihop en ansevärd förmögenhet på 60 000 kr.

En annan kulla som det gick väldigt bra för var Garsås Karin Ersdotter. Hon blev hovleverantör till Englands drottning Victoria.²⁷ Det var också många som under sina resor blev rikt gifta i såväl Sverige som andra länder och för den som inte var alltför blyg och bortkommen fanns det mycket pengar att tjäna. Hårarbeterna hade vanligtvis en mycket högre inkomst än de i Våmhus arbetande männen. Stora summor skickades hem till Dalarna under 1800-talet. Korrespondensen sköttes ofta genom en pastor eller präst som kvinnorna litade på. Vid seklets slut kunde det hända att en duktig kulla under ett år lyckades spara ihop upp

²⁵Olsson, Hårarbetets uppkomst och historia.

²⁶Unnerstad, En ring av ditt hår.

²⁷Olsson, Hårarbetets uppkomst och historia.

till 2000 kronor, vilket efter tidens penningvärde måste ses som en mycket stor summa.

Då 1800-talet blev 1900-tal och hårarbetets era gick mot sitt slut var också den stora fattigdomen över. I Våmhus hade man mycket att tacka sina hårkullor och korgmakare för. Dessa två arbetsgrupper hade varit oersättliga då den svältande dalasocknen lyckades resa sig upp ur nöden.

Ada Rytta

Den sista hårkullan som reste och försörjde sig på hantverket var Ada Rytta, född 1895. Hon har blivit något av en symbol i bygden. Som 16-åring reste hon tillsammans med en grupp andra flickor på sin första hårarbetsresa. Det var vinter och resan gick med tåg till Stockholm. Ada delade under vistelsen en tvåa med sju av sina kamrater. Dagtid gick de alla parvis från dörr till dörr och frågade efter hår och beställningar. På morgnarna, då det var för tidigt att knacka dörr arbetade de i morgonljuset, och på kvällarna, då det var för sent, använde de fotogenlampor och stearinljus.

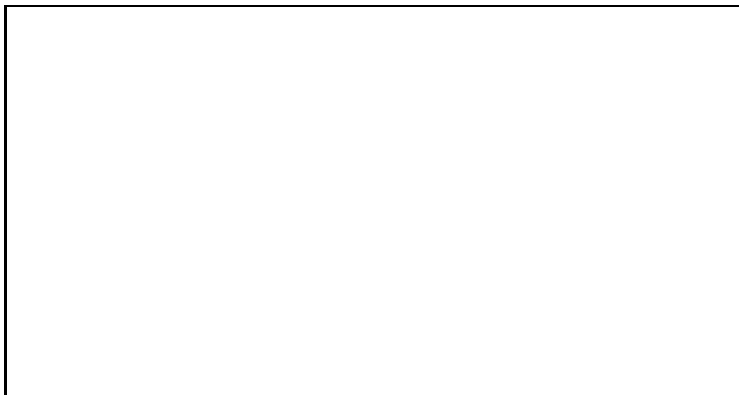
Söndagen var flickornas lediga dag som de ägnade åt att gå i kyrkan, spatsera i staden, titta i skyltfönster etc. På våren kunde det hända att de gick på Skansen, där de blev gratis insläppta om de var klädda i sina vackra folkdräkter. Anders Zorn, som också var i staden vid denna tid, talade ofta med Våmhuskullorna och tecknade av dem.

Kullornas arbete bestod främst av att göra lösflätor och valkar, men de fick också beställningar på klockkedjor och smycken. De delade inte lika på arbete och lön som man gjort förr i tiden. Istället arbetade de enskilt och fick alltså olika förtjänst beroende på hur skickliga och flitiga de var. Ada lyckades inte få någon större vinst, för henne blev detta mest något av en läroresa. Förutom övning på hårarbete och affärer lärde hon sig tala rikssvenska under den halvårslånga vistelsen.

Två år senare återvände hon till huvudstaden, den här gången med mycket större ekonomisk framgång. På den resan följde sedan många fler – sammanlagt tillbringade hon omkring tio år i Stockholm. Hon provade även på andra svenska städer, men till utlandet kom hon aldrig med sitt hantverk.

År 1923 gifte sig Ada i Våmhus. Ungefär vid samma tid började det bli omöjligt att leva på det allt mer omodärna hårarbetet. Fortsättningsvis tog hon bara emot lite beställningar från bygden. På 50- och 60-talen började folk åter intressera sig för hårarbete och 1959/60 hölls den första kursen i Adas regi. Därefter arbetade hon tillsammans med Elin Bälter och Mait Heiberg på Våmhus hembygds-gård på Lissolbacken med att visa hantverket för turister. Hennes sista arbete, en

brudkrona, skänktes till Våmhus kyrka, som numera lånar ut den vid bröllop.

År 1965 fick Ada stå modell för Arvid Backlunds bronsstaty ”hårkullan”, en gåva till Våmhus från byggmästaren Anders Diös. Statyn står idag utanför bygdens ålderdomshem som ett minne av de gamla tiderna.

3 Hårarbetet idag

Hårarbetsresorna blev allt mer ovanliga i början av 1900-talet. På 20-talet, efter första världskriget, blev korta frisyrer vanliga och intresset för lösflätor och valkar minskade drastiskt. Samtidigt blev utgifterna för resorna större, priserna på inkvartering i städerna växte och så även kraven på komfort. Våmhusfolket var inte längre lika fattigt och hade fått bekvämare vanor. Det var inte längre brukligt att ta sig fram till fots eller leva på den matsäck man bar med sig.²⁸ Hantverket dog nästan ut. Hade inte Ada tillsammans med Elin Bälter och Mait Heiberg hållit kunskapen levande skulle den säkert inte ha överlevt krisen.

Idag finns omkring 100 stycken svenska kvinnor som kan göra hårarbete. De flesta är med i Hårkullornas nätverk – *Hårnätet* – som bildades hösten 1994 med syfte att bevara, styrka och förmedla kunskap om hantverket. Föreningen ansvarar för att det varje dag under sommaren finns en arbetande kulla på hembygdsgården i Våmhus och ordnar därutöver kurser, ofta under Joanna Svenssons ledning. För att få delta i dessa finns dock ett krav – man måste antingen bo i byn eller ha sina rötter där.

Hårnätet har också kontakt med olika museer och kulturföreningar i Sverige och andra länder där förfäderna reste och verkade. Som ett led i Föreningen Nordens satsning på nordisk kultur har till exempel frilandsmuseet Hjerle Hede

²⁸Olsson, Hårarbetets uppkomst och historia.

på Jylland inför sommaren 1997 bjudit in en grupp hårkullor för att demonstrera hantverket.

Intresset för hårarbete har under senare år varit på ständig uppgång. Tusentals turister besöker varje sommar Våmhus hembygdsgård för att titta på det levande arbetet och den exklusiva samling hårsmycken som finns bevarad där. Myrans hemslöjdsbutik är ett annat välbesökt turistmål i byn. Affären drivs av eldsjälarna Joanna och Erik Svensson som bland annat säljer och tar upp beställningar av hårarbete och spånkorgar. På konst- och hantverksmässor runt om i landet händer det också att Våmhuskullorna är representerade. Två av dem som på detta vis blivit kända är Nina och Ulla Sparr, som även reser runt i andra länder och visar hårarbete med stor framgång.

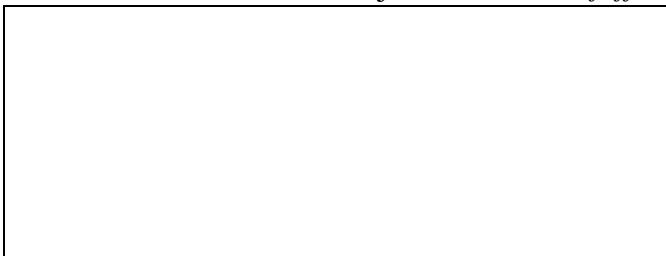
För bara några år sedan, 1994, nytrycktes den amerikanska instruktionsboken *The art of hair work* från 1875 och året därpå gavs en nyskriven bok ut i Tyskland, *Schmuck und Bilder aus Haaren*. Detta får ses som exempel på att intresset för hantverket ökar, inte bara i Sverige, utan även på andra platser i världen. Troligen är det dock bara det dalska hårarbetet som i större utsträckning tillverkas för handel än idag.

4 Hantverket

Produkterna

Förra seklets hårkullor tillverkade tre olika sorters produkter. För det första löshår av olika slag – flåtor, valkar, bubblor och chinjonger, för det andra smycken och för det tredje hårblommor och taylor.

Bland de hårarbeten som produceras idag finns i stort sett bara de två senare grupperna representerade. Tonvikten ligger helt klart på smyckena som finns i många olika modeller. Det rör sig främst om armband, halsband, broscher, örhängaren och klockkedjor till både män och till kvinnor. Klockkedjor för män, *kalltjälljur* (karlkedjor), är korta och breda medan de som används av kvinnor, *kvinnfuöktjälljur* (kvinnfolkskedjor), är långa och smala för att bäras runt halsen.

Många av de knypplade snoddar som används i smyckena har namn som beskriver deras utseende, det kan vara *pipslaungg* (ormen), *pärkwennskruv* (pota-

tiskvarnskruv) eller *pannband*. Det finns också sådana med namn som syftar på var någonstans man först lärt dem, som *ajnggelsknyppe* (engelskt knyppe) och *Rigasnodd*.

Förr i tiden hade de finare arbetena infattningar och knäppen av ornamenterat guld, och ibland kunde det också förekomma juveler eller halvädalstenar. Lite anspråklösare var de smycken där guldet hade ersatts med brännförgyllt silver och allra enklast var de som helt och hållet saknade dyrbara detaljer. Dessa hade bara broschspännen av förnicklad bleckplåt som kullorna kunde köpa grossvis och själva montera, till skillnad från de exklusivare smyckena som krävde samarbete med en guldsmed²⁹ (bild sidan 5).

Hårblommorna används som prydnad. Deras storlek varierar kraftigt från riktigt små till ganska stora. Vanligtvis sitter de bakom glas och ram och hänger som tavlor på väggen. Förr i tiden levererades de lösa, men idag brukar inramning ingå i priset.

Detalj av hårtavla.

I förmögnare familjer var det på 1800-talet populärt att låta tillverka en släkttavla som innehöll alla familjemedlemmarnas hår. Det var också vanligt att på så vis låta fästmöns eller en avlidens väns hår få en plats på väggen som ett vackert

²⁹Unnerstad, En ring av ditt hår.

minne.

Arbetet och redskapen

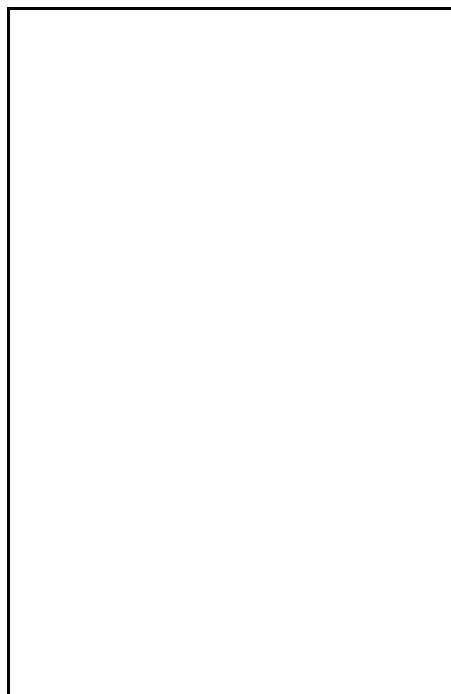
Vid tillverkning av lösflätor och valkar används en så kallad *tränsställning* (bild sidan 10). Förr i tiden tillverkades denna framförallt i Björkvasslan, en av Våmhus många små byar.

Att göra en fläta går till på följande vis: Ställningen, som består av två lösa ”ståndare”, skruvas fast i ett bord. Mellan dessa spänner man tre trådar hårt. I trådarna fäster man sedan buntar om 10-20 hår i olika längder, ungefär 100 stycken behövs för en ”träns”. Då denna är klar vrids den tillsammans med ett otvinnat garn på den vridkrok som sitter på en av ståndarna. När man har tre sådana vridna tränsar färdiga fäster man och flätar ihop dem.

Tränsställningen har antagligen sitt ursprung i tresseringsmaskinen som användes redan i 1600-talets perukmakerier. Ordet *tresser* betyder på franska fläta, eller ”vrida ihop tre tåtar till ett rep”, och är en sidoförm till ordet *tränsa* som används i Dalarna. Det finns liknande ord med samma betydelse i danskan, engelskan och tyskan. På latin är *tres* räkneordet för tre – lika många trådar som används i såväl tresseringsmaskin som tränsställning.³⁰

På *kedjeställningen*, eller *hårställningen* som den också kallas, gör man smycken. Även denna har traditionellt främst tillverkats i Björkvasslan, men också i bland annat Bonäs. Konstruktion är mycket enkel. Den har tre ben fastskruvade i en rund liten platta med hål i mitten. På denna vilar i sin tur en mjukt svarvad vridbar tallrik med ett likadant hål.

Arbetet, som är en form av knyppling, sker genom att man på tunga blylod knyter upp hårbuntar med mellan 7 och 35 strån. Antalet lod varierar stort beroende på vad man skall göra. Minimum ligger på 4 och normalt har man inte fler än 30, men i princip finns det ingen övre gräns. Buntarnas fria ändar träns genom mitthålet där en gemensam tyngd drar den knypplade snod-

³⁰Björklund, Kring uppkomsten av två unika hantverk.

den neråt. Då den är färdig syr man ihop den med andra snoddar och små träkulor som klätts med hår. Därefter är smycket klart.

De svarvade träkulorna, som används som skarvar på längre kedjor och som prydnader att hänga på arbetena är idag mycket svåra att få tag i. Förr var utbudet större, under hårarbetets storhetstid gick de att köpa dussinvis för 25 öre av en snickare i socknen.

Till hårblommorna används en helt annan teknik där det överhuvudtaget inte krävs några större redskap. En fin hårslinga snurras hårt runt en sticka i lagom storlek. Efter varje varv fäster man arrangemanget med hjälp av en tunn ståltråd. Då håret är slut drar man av arbetet från stickan och blomman är färdig att monteras.

Brev från tre hårkullor

Jag har nu beskrivit något av hårarbetets historia och olika tekniker. För att få en fullständigare bild av hårkullorna och deras liv vore det säkert intressant att få veta lite om hur de själva upplevde sin vardag, vad de kände och hur de levde. Därför har jag valt att återge några brev, skrivna av kvinnor som levde och reste under 1800-talet.

Alla breven har bevarats på Lassisgården i byn Vidbäcken i Våmhus och är avskrivna ord för ord utan några större språkliga förändringar. Efter vart och ett har jag i en liten kommentar skrivit några rader om personerna och deras öden.

Från Rumbo Kerstin Hansdotter i Riga, till familjen i Våmhus

Riga 10 augusti 1850

Mina älskade hemma Hvarande man och föräldrar samt syskon

Jag vill här med låta eder mina kära hemma varande veta mitt borto varande tillstånd. Jag har gud vare låf och pris en ganska god och velmående helsa intill denna dag och stund så jag kan intet finna ord till att nog tacka vår nådige gud för all hans godhet mm. Jag vil äfven låta eder vetta att vi har varit i Helsingfors i åtta veckor sedan reste vi till Revall och trode oss där säkert att få bref ifrån eder men vi fick ej något så vi vet nu ingenting från hemmet på en så lång tid. Vi kunde intet stanna något i Revall för dem andra alla tolf hade varit där så lenge och rest där ifrån innan vi kom dit dem har rest till Anjala och dorpat och så därefter småstäderna. Det var nu ingen råd att företa samma väg efter dem därför måste vi företa på en gång den dyra resan till Riga så vi äro nu gud vare låf lyckligen öfver hafvet fast det var svårt veder. Vi for ifrån Revall den 1 Augusti och kom till

Riga den 3 med ett stort hångfartyg men vågor slog öfver och jag var så sjösjuk så, så jag har måt illa dar tils nu. Men nu skall vi försöka med vårt arbete här så vi får se hur det vill gå. Gud gifve att dett vore litet arbete här så att vi finge hvara en tid på ett stelle det är så ledsamt att alltid håll på att flykta. Men gir gud helsan så har vi ingen orsak att klaga. Vi usla varelses vi har ej något att fodra. Skriften seger oss klart och rent att vi förtjene intet anat en straf men hvad har vi icke för en stor förebedjare hoss fadren ja huru har vi icke alting genom honom ja ett evinnerligt lif genom vår Herra jesum christum mm. Gut Mait har hela tiden varit här men nu har hon rest till finland vi möt enne mellan Riga och Reval fast vi har ej set det fartyget såg vi fas på långt afstånd härmed följer äfven många hjärtliga helsningar ifrån våra här hvarande vänner helst till dig kära syster alla minnas dig och villa veta hur du mår! Men först och sist är du och de dina helsad ifran mig skrif och låt mig veta huru ni alla lefven där hemma jag får äfven tacka dig kära Anna för ditt bref som du skref i Stockholm det var mig så roligt att få veta dig vara hemma i sommar tack snälla du för bandet du gaf mig med vår kusin Anna låt mig få veta huru du tycker om sommarlifvet hemma gud låt dig vara frisk äfven alla andra kära moder och bröder varen nu licka hjärtligen hälsade ifrån mig fast jag skrifver så där tillsammans: sammans jag har ändå ingenting anat en dett samma att skrifva om tro mig att ingen af eder alla är glömd af mig fast jag nemner ingen med sinna särskilda namn ni vet själfa att jag skrifver longsamnt gud vare med oss och eder alla!!!!!!!

Älskade man jag vill äfven låta dig få veta att vi nu i dessa dagar skickar en vexel till Stockholm så du har att venta snart efter detta vi kan intet skicka detta bref med det samma för vi vet att det kommer att uppehållas litet i stockholm så ni får venta för lenge på vårt bref. Ajö lef väl önskas af den som med varmt hjärta tecknar sig din till gifne hustru och eder dotter samt syster och svägerska Kerstin Hansdotter

Kommentar:

Kerstin var då brevet skrevs 29 år och gift sedan ungefär ett år tillbaka. Hon hade varit i Riga många gånger förut och reste nu som då tillsammans med Anna Gunnars. Även i framtiden skulle hon komma att spendera mycket tid i staden. Då hennes syster Margareta tillsammans med sin familj i början av 1852 beslutade att sälja all sin egendom för att emigrera till Amerika lyckades Kerstin skicka hem så mycket pengar att deras jord, hus och kreatur kunde stanna i släkten. Sin syster och sväger fick hon emellertid aldrig återse, de reste innan hon återvänt hem till Våmhus. År 1854 födde Kerstin sitt första barn, som sedan följdes av ytterligare två.

Från Rumbo Margareta Hansdotter, nyss emigrerad till USA, till släkten i Våmhus

Odaterat, troligen vintern 1852

Åter några rader för att berätta att vi har rest till baka fron Alexander Sohlberg och Urbus Carin för våra menner fick intet arbete där i kring men Stam hus blef kvar för att laga stugan åt sin hustru föst... men vi har nu hyrt oss ett litet hus här i en liten stad som heter jensvill som vi nu hoppas att bli i vinter vi har äfven måst köpa ståf ellär spis för tolf dollar med både baka och kok inräning i: och medföljer två grytor en stor bleck kittil med kopar botten kafe pana stek.p. och fyra lådor att baka i samt skopa och slef med föller – alla här nytjar sådana störje och mindre – ja nu kan vi lefva billig för mjöl och potatis är billig men hus hyr och ved dyr vi betalar fyra dollar i mon för ett rum och kjöck ett las ved har vi kjøpt för en och en halff dollar och här så får jag litet hår arbete och man på järn banan men det har rengnat snögat och nu mycket kalt det är svårast med språket men här är mycket noskar och jentor som tjenar – vi betalte 60 banco för fartyget och sedan sju dollar person till Cikago ibland på hångfartyg i bland på järnväg och fem pund på person vi betalte tre dollar för öfver vickten alt betaltes i nyork och nu från Cikago jär.vg. en half dag en och en half dollar för oss allasammans och nu till baka två dollar så nu våra höckt älskade vet ni ja ofta betalte vi en dollar för natt lusi: allesammans. En dollar går för omkring tre och 36.

Erik. nu mormor har jag kommit till många merik lans och jag har fått åka med eld hestar dom har jul fötter det går så– han talar så ofta om er alla och frågar vem som skal göra det och det åt oss nu medan vi har ingen päbile. Britta. älskade kära MorMor och alle andra ni må nu intet gråta så mycket efter oss mera för nu så får jag baka vit och rog bulla ofta. Jag kan köpa mjölk socker epplen ljus mm och så men nog lengtar jag att gå till mormor i bland ändå och se tytta och bilkunu hånklar och tyttuman– kan henda med tiden vi träffas här ellär där hemma hälsa tyttus Margaretha min älskade leksyster och hennes syskon och alla alla. Anders. nu kan jag kyssa er bara ni kom och begärde af mig och den ena tandden efter den andra håller på spritter ut och han går ut mä.

[- -]

Kommentar:

Kerstins syster Margareta kom tillsammans med maken Hinders Anders Ersson och deras tre barn lyckligt över Atlanten. Båda makarna var hårbetare. Det ser ut att ha gått förhållandevis bra för dem i det nya landet, även om de tvingades resa runt en hel del.

Om det här brevet skrevs 1852, som förmodat, betyder det att barnen Brita, Erik och Anders i tur och ordning var 10, 4 respektive 1 år gamla. I slutet av skriften har Margareta låtit dem få framföra varsin liten hälsning. Erik talar i sin bit om ”päbile”. *Bil* betyder på våmhusmål morbror eller farbror, med päbile – Perbil, menar han alltså ”morbror Per”. Motsvarande ord för moster eller faster är *tytta*, och där det står *tyttuman* eller *bilkunu* menas den person faster eller morbror är gift med.

Det sista brevet familjen skrev hem till Våmhus är daterat 1855, därefter blev det alldeles tyst. Slakten började så småningom undra och skrev oroliga brev med frågor till andra kontakter de hade i Amerika. Efterhand blev det klart att barnen blivit omhändertagna på en institution för föräldralösa barn. Vilken olycka som drabbat Anders och Margareta vet man ingenting om.

Från Majt Ask i Kristiania, till Lassis Anna Hansson i Våmhus

Odaterat

Kära ven Anna!!! Lycka och sällhet glädje och frid, se der vad jag önskar åt vennen alltid!!!

Enligt mitt löfte, så får jag för första gången, sätta mig ned för att med pennan nedskrifva några få rader, för att gifva dig en liten underrättelse om mitt närvarande tillstånd. Jag är nu åter här i Kristiania, vi har varit här i två veckor, har tagit in på vårt gamla hotel, oss Löma, vi bor i kammare, vi tre stycken, inga flera kullor som bor här en vi, så kan jag tala om att madam Löma har rest ut på landet i tre veckor, hon reste om torsdagen så vi är nästan ensam i tredje tassen om dagarna, Löma är väl hemma men går på arbete om dagen, allt är sig likt är som det varit då vi var här sist, men det är något ändå som inte är sig likt, jag saknar några här, som var mitt forna sällskap, (hemifrån) eder, som jag saknar annars är allt sig likt, jag kommer ihåg eder Mycket jag skulle önska om du hade varit här i dag, som är så långsamt det regnar hela dagen så vi inte har kunnat gå ut i byn och spaserat något, då det varit sådant stygt ver. Vad arbete beträffar så är det nog bara dåligt som du väl och vet brukar att vara denna tid då folk har rest ut på landet. Vi erå sjutton kullor här nu det är nog inte ont om dom, som går och tigger opp här om dagarna kan du tro, då är det väl heller inte underligt att de är smått om arbete då det är så många, jag har inget vidare att skriva denna gång. Du varder på det

hjärtligast hälsad från en ven som dig i minnet inneslutet, tecknar med venskap din ven Majt Ask

Hälsa håll karin ifrån mig. LA Löl ber om sin hälsning

Kommentar:

Oslo hette Kristiania mellan 1624 och 1925. Brevet är antagligen skrivet på sommaren, eftersom Mait klagar över att alla kunder åkt ut på landet. Tyvärr vet jag ingenting utöver det som framgår i brevet, varken om avsändare eller mottagare. Men jag tycker att det ger en bra bild av hur vardagen kunde te sig för en hårkulla då det var ont om arbete.

Slutord

Hårarbetet har präglat Våmhus och dess invånare djupt. Det är inte bara det ekonomiska tillskottet som betytt mycket, hantverket har också gett bygden en stark kulturell identitet. Människor som passerade socknen i slutet av 1800-talet måste ha blivit mycket förvånade då de i de fattiga små stugorna mötte människor som kunde uttrycka sig på ryska eller engelska och bekymrat talade om koleran som spreds sig på andra sidan Östersjön.

Genom att följa hårarbetets historia i Våmhus fram till idag kan man se samband och dra paralleller till samhällets allmänna utveckling. Hantverket blev stort och mäktigt för att det var nödvändigt och gav betydande inkomster. Då den materiella standarden så småningom ökade förlorade hårarbetet tillfälligt sitt värde. Många gamla traditioner och hantverk har dött ut på det sättet, och gör det fortfarande idag. Hårarbetet tillhör lyckligtvis inte denna annars så stora grupp. Framtiden ser tvärtemot ljus ut, många av dem som lär sig konsten idag är unga och angelägna om att hålla arvet levande. Det gamla hantverket blir åter aktuellt i en tid där vi allt mer intresserar oss för vår egen kultur och historia.

Litteratur

Allardt Ekelund, Karin, *Fredrika Runeberg*, Gleerups, Tammerfors Handelstryckeri, Tammerfors 1944, sid. 43.

Almqvist, *Det går an*, 1839.

Andersen, Karen, *Hårkullorna fra Våmhus*, Bangsbomuseet, Dafolo as, Fredrikshavn 1984.

Arosenius, Fredrik Reinhold, *Beskrifning öfver Mora socken*. Ingår i *Beskrifning öfver provinsen Dalarna*, Gidlunds, Eric Jannersten Tryckeri AB, Avesta 1978, sid. 76-77.

Björklund, Stig, *Indor*, Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Malungs Boktryckeri AB, Malung 1966, sid. 125-153.

Björklund, Stig, *Kring uppkomsten av två unika hantverk – korgmakerioch hårbete – i Ovansiljan*. Ingår i *Från Bonäs bygdegård. Kulturdagar 1967*, red. S. Björklund, Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Almqvist och Wiksell, Uppsala 1967, sid. 41 - 53.

Campbell, Mark, *The art of hair work*, red. Jules & Kaethe Kliot, Lacis publications, Second printing, Berkeley 1994.

Cedervall, Elias, *Våmhus Bapstistförsamling 100 år 1855 – 1955*, Våmhus Bapstistförsamling, Malungs Boktryckeri AB, Malung 1978.

Hambraeus, Axel, *Marit*, Verbum, 1968.

Huldberg, Per Adolf, *Konsten att göra hår-arbeten*, Elméns & Granbergs Tryckeri, Stockholm 1833.

Kliot, Jules & Kaethe, *Kumi Himo, Techniques of japanese plaiting*, Lacis publications, Berkely 1977.

Lagerlöf, Selma, *Anna Svärd*, 1928.

Levander, Lars, *Våmhusfjärdingen*, Kungl. Gustav Adolfs akademien, Ivar Haeggströms boktryckeri AB, Stockholm 1944, sid. 165 - 190.

Levander, Lars, *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft*, Kungl. Gustav Adolfs akademien, Jonson & Winter förlags AB, Carl Bloms Boktryckeri, Lund 1944, sid. 294 - 301.

Ljungberg, Gert & A:son-Ljungberg, Inger, *Hantverksporträtt*, LTs förlag, Centraltryckeriet AB, Borås 1975, sid. 15 - 19.

Montelius, Sigvard, *Vid älvom på berg och i dalom*. Ingår i *Dalarna*, red. R. Holmström & S.A. Svensson, Allhem, AB Allhems Tryckerier, Malmö 1971.

Nilsson, Helmer, *Hårkullorna på Sollerön*. Ingår i *Sool-Öen 1990*, red. M. An-

dersson m.fl., Sollerö Hembygdsförening och Sollerö församling 1990.

Olsson, Anders, *Hårabetets uppkomst och historia*. Ingår i *Dalarnas Hembygdsförbunds tidskrift 1926*, red. K. Trotzig, Dalarnas hembygdsförbund, Dalarnes tidnings- o.boktryckeri AB, Hedemora 1927, sid. 143 - 148.

Peters, Alfred A. mf, *Schmuck und Bilder aus Haaren – ein europäisches Kulturbe*, GmbH & Co, SKN, Norden 1995.

Rosander, Göran, *Herrarbete*, AB Lundequistska bokhandeln, Almqvist & Wiksells boktryckeri AB, Uppsala 1967, sid. 198 - 219.

Sandström, Birgitta, *Hårabeten i Zornsamlingarnas ägo*, Zornsamlingarna, ABC O Ekblad & Co, Västervik 1995.

Unnerstad, Edith, *En ring av ditt hår*. Ingår i Vi 51/52 1960, sid. 43 - 45.

Unnerstad, Edith, *Englandsresan* Raben & Sjögren, 1960.

Unnerstad, Edith, *Mormorsresan*, Raben & Sjögren, 1959.

Illustrationer

Omslag, kulla vid tränställning, hämtad ur: *Indor*.

Sid. 3, Westins målning av två kullor, hämtad ur: *Indor*.

Sid. 3, Salomans målning av hårkulla, hämtad ur: *Vid älvom på berg och i dalom*.

Sid. 5, hårarymband, hämtad ur: *Schmuck und Bilder aus Haaren*.

Sid. 6, illustration ur Huldbergs bok, hämtad ur: *Konsten att göra hår-arbeten*.

Sid. 7, fabrikstillverkade hårabeten, hämtad ur: *Hårkullorna fra Våmhus*.

Sid. 8, tagelringar, hämtad ur: *Våmhusfjärdingen*.

Sid. 10, tränställning och repslageri, hämtade ur: *Indor*.

Sid. 11, flicka som blir klippt, hämtad ur: *Schmuck und Bilder aus Haaren*.

Sid. 11, tresseringsmaskin, hämtad ur: *Indor*.

Sid. 12, hårkulla och urmakare, hämtad ur: *Hårkullorna fra Våmhus*.

Sid. 15, slimsklädda kullor, hämtad ur: *Våmhusfjärdingen*.

Sid. 18, Ada Rytter och hennes brudkrona, hämtad ur: *Hårkullorna fra Våmhus*.

Sid. 19, karlkedjor, hämtad ur: *Indor*.

Sid. 20, detalj av hårtavla, hämtad ur: *Schmuck und Bilder aus Haaren*.

Sid. 21, kedjeställning, hämtad ur: *Indor*.

Summary in English

Hairwork is an old tradition in Våmhus in Dalarna (see map on page ??). During the 19th century many women travelled far away to market their products. For a map showing places which were frequently visited by people from Våmhus, see page 14. The money they earned was an important extra income in the poor village. Many were successful in their art, and some got married in foreign countries. Women doing hairwork are documented both in literature and in art, see for instance the pictures on page 3.

The history of hairwork goes back at least to the 17th century. From this time, pieces of work have been preserved in e.g. England. Also in other countries, like Germany, Finland and Latvia, the art was known early. It is probable that people from Våmhus learned the craft when they were travelling and working in these countries.

Today Våmhus is a major center of hairwork. Every year thousands of tourists visit the village and its local museum, where there is a big collection of hairjewellery. As part of the summer programme at the museum, it is often possible to see women at work with hair. It is also possible to buy jewellery and hair pictures in Våmhus.

In the early days an important hair product was false plaits. These are rather rare today, when hairwork is dominated by jewellery. The latter is produced on a *braidingtable*, which is a tripod with a turntable, see page 21. The technique is very similar to common lace-making. A number of hairs, 7 - 35, are assembled in strands, which then are braided on the table. Common types of hair jewellery are watch chains, barcelets, necklaces, and brooches, see pictures on pages 19, 5.